

УДК 008: 316.7

Іванова К. А.

### КУЛЬТУРА ЯК ОБ'ЄКТ «НЕПОВНОЇ РОЗМІРНОСТІ»

*У статті, виходячи з розуміння культури як цілісності та культури як певної системи, розглянуто особливості формування субстрату культури, розмірності культури. Особливу увагу приділено аналізу проблеми різноманітності форм і механізмів культурних змін та виробленню адекватної методології їх дослідження.*

**Ключові слова:** культура, культурні зміни, цілісність, розмірність.

*В статье, исходя из понимания культуры как целостности и культуры как определенной системы, рассматриваются особенности формирования субстрата культуры, размерности культуры. Особенное внимание уделено анализу проблемы разнообразия форм и механизмов культурных изменений и выработке адекватной методологии их исследования.*

**Ключевые слова:** культура, культурные изменения, целостность, размерность.

*There is in the article, coming from understanding of culture as integrity and culture as a certain system, the features of forming of субстрата of culture, dimensions of culture, are examined. The special attention is spared to the analysis of problem of variety of forms and mechanisms of cultural changes, and making of adequate methodology of their research.*

**Keywords:** culture, cultural changes, integrity, dimension.

**Актуальність.** Глобалізаційні зміни кінця ХХ — початку ХХІ століття охоплюють усі сфери буття людини та життєдіяльності суспільства — від родинного укладу до форм політичного управління світовою спільнотою. Вони також впливають на особистісне світовідчуття та світосприйняття людини, на її самоідентифікацію. Чи не найбільший вплив глобалізаційних чинників спостерігається у сфері культури, що дає підстави стверджувати: зміни, що відбуваються у культурі, характеризуються всеосяжністю та набувають принципово нових рис порівняно зі змінами попередніх історичних діб.

**Ступінь розробленості проблеми.** Про складність і неоднозначність процесів, які відбуваються в культурі сьогодення, свідчить відсутність єдиного погляду на їхню природу в середовищі дослідників, експертів, аналітиків. Так, відомий російський філософ А. А. Гусейнов звертає увагу на дві головні лінії, на два провідні сценарії розвитку людства, що розгортаються в сучасному світі: 1) вирівнювання людства відповідно до єдиного лекала та поширення у межах усієї земної кулі однієї цивілізації, однієї системи цінностей (сценарій золотого мільярда); 2) діалог культур і діалог цивілізацій, досягнення єдності людства у розмаїтті та через велику різноманітність [2, с. 8].

Крім того, багато сучасних дослідників звертають увагу на експансію масової культури, локальне формування й оперативне розповсюдження різноманітних форм субкультур, які суттєво впливають на культурні засади, базові цінності й традиції

суспільства, викликаючи серйозне напруження поміж окремими соціальними групами й у суспільстві загалом, а іноді й породжуючи серйозні конфлікти, коли виникає загроза перетворення їх із локальних у регіональні та навіть глобальні. Все це свідчить про те, що в сучасному глобалізованому світі діють декілька векторів культурних змін, інтегральна результуюча яких залишається досі не з'ясованою.

**Метою роботи** є з'ясування питання про діалектику зовнішніх і внутрішніх чинників змін культури в добу глобалізації.

Розрізнення акцидентальних і сутнісних характеристик речі або явища спирається на певну історико-філософську традицію. Так, усю культуру можна представити як набір сутнісних характеристик і їх акцидентальну «периферію». Вже Арістотель увів уявлення про рух акциденцій як джерело змін речі [1]. Таким чином, акцидентальне він пов'язав з процесом кількісних і якісних змін. Якщо суть культури можна пов'язати з поняттям субстрату, то акциденції виявляються реалізацією субстратних характеристик, що задають не лише його мінливість, але і якісну визначеність у цій мінливості. Завдяки акциденціям річ завжди перебуває в ситуації приблизної визначеності або «неповної розмірності». Вона завжди перебуває в межах руху акциденцій, що задають межі її «етості». Але це рухливі межі, які, до того ж, можуть розсуватися за межі сутнісної ідентичності цієї речі.

Акцидентальні характеристики припускають їх змістову і смислову інтерпретацію та визначення чинників, що породили культурні відмінності в процесі генези конкретних культур. Вони є основою культурних змін, оскільки привносять в неї конкретний зміст. Структура елементів культурного субстрату існує в процесі їх безперервної інтерпретації. Якщо індивіди безперервно акультуруються, стаючи особами, то культура, навпаки, безперервно індивідуалізується. Тому фактично культурний субстрат формується та існує в емоційно-вольовому значенні й оцінці набору культурних універсалій. У цьому значенні «розмірність» культури не визначається цілим числом параметрів. Вона не є «чоловічою» або «жіночою», спіритуальною або матеріальною, «піднесеною» або «низинною». Але вона завжди є «цією».

Ідеться не про комплексний, багатоскладний характер культури, що складається, наприклад, у результаті дифузії, а про принципову структурну неповноту, властиву їй. Вона завжди є результатом арістотелівського «мікс», а не механічного поєднання різнорідних якостей [3, с. 96]. Про культуру не можна сказати, що вона існує більшою чи меншою мірою, як можна, наприклад, дуже умовно, говорити про окремі якісні визначеності культури, визначаючи одні культури як більш духовні, а інші – менш духовні. Культура або є, або її немає. Це стосується будь-якого обсягу існування, будь-якого простору локалізації. Культура існує як «ця» в кожній своїй частині, тому зміни, викликані дифузією, завжди носять катастрофічний, у змістовому плані, характер, захоплюючи структуру в цілому, навіть якщо вони зачіпають один з її елементів.

Зазначимо, що час у культурі має структурний характер на відміну від, наприклад, «біологічного» часу, властивого життю індивіда. Тому за протяжністю розпаду, що феноменально фіксується, його «історичним» характером, ховається

миттєвий розпад. Культура не переживає еволюції в часі. Зміни всередині неї мають «кінетичний», але безповоротний характер. У цьому розумінні її можна зіставити з фрактальними об'єктами у фізиці та математиці.

Таким чином, культуру також можна розглядати як фрактальний об'єкт. Фрактальність «присутня» в кожному локусі культури – економічному, політичному, правовому, художньому, але вона не стосується цих проявів. Культура завжди має «неповну розмірність», з чим пов'язана і методологічна складність розмежування предмета культурології та інших гуманітарних і громадських дисциплін. Можна сказати, що культура – це фрактальний атрактор щодо своїх проявів у різних видах людської діяльності. Це означає, що культура є сукупністю точок тяжіння руху конкретних елементів, у яких відбувається життя індивіда (політичних, економічних, правових інститутів, мистецтва, науки тощо). Практично змістовно це проявляється в тому, що культура не є тотальним цілим з жорсткою структурою. Її структуроутворювальні елементи перебувають у процесі безперервних взаємопов'язаних, але хаотично узгоджених еволюцій один відносно одного.

Хаотична узгодженість означає, що кожен окремий зв'язок елементів має передбачуваний і детерміністичний характер. Але результат їх сукупної дії вважається передбачуваним лише протягом деякого часу існування системи. Цілісність цієї системи і її тривале існування в часі можливі завдяки упорядковувальній, негаентропній діяльності людей, здатних розширити хронологічні межі існування системи як «цієї». Іншими словами, люди виступають як джерела хаосу, а з іншого – тільки вони можуть підтримувати існування системи як «цієї».

Можливо, саме тому людську діяльність можна вважати чинником неповноти. Отже, культура має граничний час існування як «цієї», або власний «час Ляпунова», детермінований людською діяльністю. Якби не була вузькою локалізація базових елементів культури, що оформляють її сутнісні характеристики, їх еволюції в часі задають можливі розбіжності. З точки зору структурної організації, культура може описуватися колишньою «формулою», що включає її базові елементи, але при цьому в змістовому плані може втратити власну ідентичність (трансформувавшись у культуру споживацького суспільства). З точки зору внутрішньої структурної організації, культура як система з «фрактальною» розмірністю нестабільна і увесь час прагне до хаосу істинно випадкових «подій», що настає після досягнення деякого тимчасового горизонту, лише завдяки діяльності людей, які «проживають» фундаментальні цінності культури, наповнюють життям акцидентальних форм її структурні елементи.

Цілісної розмірності коливанням культурної системи надають люди, але вони ж виступають і як чинник, що надає коливанням системи нецілісної розмірності. Проте ніякої суперечності тут немає, оскільки в одному випадку йдеться просто про індивіда, а в іншому – про акультурацію індивіда, тобто особи. В одних випадках вони надають чинників нерівноваги, «розгойдуючи» ті або інші структурні елементи, що підвищує здатність системи реагувати на різноманітні виклики. В інших випадках вони виступають чинниками рівноваги стосовно до елементів культурної цілісності.

Проте не можна однозначно стверджувати, що індивідуальний початок завжди

веде до хаосу, а особистісне – до порядку. Особа підтримує порядок, оскільки є втіленням соціальних норм і оцінок. Індивід підтримує порядок, оскільки має здатність інтегрувального акту мислення або діяльності, на нераціональному рівні здатного враховувати роль малопомітних чинників у процесі змін. Особа породжує раціонально організований хаос (як, наприклад, показано у фільмі «Парк юрського періоду»), оскільки ігнорує «несуттєві» можливості змін цілісності культури. Індивід породжує хаос, оскільки вносить ірраціональний початок до функціонування раціонально організованого цілого. Ігноруючи можливість різноманітності, людина здатна підтримувати стабільність структури. Але відбувається це ціною наростання енергетичного напруження на периферії системи і всередині неї.

Ця дволикість людини і виступає ключовим чинником фрактальної, а не цілої розмірності еволюцій культурної системи. Хаос завжди залишається хаосом, проте з різними наслідками для «життя» культури. Завдяки людині хаос обертається для культурної системи то на джерело високоякісної енергії, то на місце «виведення» низькоякісної енергії. Діяльність людини стає основою цілісності культури, яка включає занадто велику різноманітність неузгоджених елементів, що визнаються структуроутворювальними з точки зору функціонування культурної системи. Процес якісних змін при збереженні сутності окремих елементів структури трансформується в суміш цих сутностей і їх узгодження еволюцією. І навпаки, тенденція до міксісу змінюється еволюціями окремих елементів системи. Поєднання цих типів еволюцій веде до безповоротності зміни загалом, суб'єктом якого виступає людина.

Безповоротність зміни приводить до появи горизонту існування культурної цілісності як «цієї». Коливання елементів культури як цілісності та системи пов'язані з процесами внутрішньокультурної взаємодії внаслідок властивої елементам системи спеціалізації на виконання різноманітних життєво важливих функцій. У фундаментальному значенні взаємодії елементів культури закорінені в проблемі руху і зміни як такої, що обговорюється в апоріях Зенона. Ключовою проблемою руху є проблема простору і визначення того, що таке «між» і в якому відбувається рух.

З точки зору культуролога або соціолога, проблема не така очевидна або її просто не існує, адже простір культури дуже конкретний, висловлюючись, наприклад, географічно. Взаємодії елементів культури теж можуть бути описані через відмінності їх положення в структурі (наприклад, простором можуть бути проміжні структури, проходженням через які здійснюється рух).

Якщо залишити філософській онтології проблему джерела руху взагалі, той рух у культурі можна інтерпретувати як результат узгодження дій елементів культури в умовах мінливого зовнішнього середовища. Його можна пояснювати або як процес узгодження акцій індивідів, що взаємодіють, або як встановлення балансу між структурними елементами системи в умовах іманентного стосовно до відкритої системи нерівноваги із зовнішнім середовищем. Кожне із цих визначень відбиває частину реальності, суттєву для опису цілого.

У межах «енергетичної» концепції культура є дисипативною структурою, якій властиві сильно нерівноважні стани, оскільки вона існує за рахунок енергії, взятої з периферії, і в цьому розумінні є штучно створеним «острівцем» визначеності серед

хаосу. Як дисипативна структура, вона збільшує швидкість наростання ентропії в цілому, пропускаючи крізь себе енергію з більшою інтенсивністю, ніж у разі втрат енергії, що визначаються величиною «середньої» ентропії. Це означає, що в ній та її структурних елементах і в культурі як цілісності постійно концентрується надлишок енергії, витягнутої з навколишнього простору. Внутрішньосистемні коливання пов'язують надлишок енергії, запобігаючи дезінтеграції культурної цілісності й тим самим акумулюють цю енергію для розв'язання системних завдань.

Унаслідок цього дисипативна структура є простором, у якому одночасно перебувають буття і небуття, порядок і хаос, час і вічність. Вона служить умовою існування енергії як заходи руху «від чогось» до «чогось», простором, у якому здійснюється перетікання енергії, місцем, де тільки і можлива зміна як така.

Надлишок енергії в ієрархічних елементах культури відіграє дезінтегративну роль, оскільки в цьому випадку акцидентальні рівні або якості культури стають самостійними можливостями щодо сутнісного ядра культури. У зв'язаному вигляді енергетичний надлишок служить підставою цілісності культури. Необхідно підкреслити, що коливання елементів культури є не метафорою або логічною реконструкцією діалектичного типу, а реальним моментом руху, що зберігається у відносно нерухомій структурі.

Ненаправлені коливання уповільнюють реакції системи, але в той же час дозволяють елементам системи економніше реагувати на зовнішні виклики, звільняють вищі рівні ієрархії від безпосередніх реакцій на зовнішні подразники ресурсного типу. Ізольовані від зовнішніх викликів рівні ієрархії складають структурно-організаційне підґрунтя цілісності, але при цьому не орієнтовані на телеологію системи. З них знімається навантаження, надлишковий потік стимулів, необхідність витягання енергії, і тому вищі рівні ієрархії, будучи неспеціалізованими, можуть виконувати загальносистемні завдання, а також резервувати можливості для реакції на невизначені виклики. У цьому розумінні і людина, якщо розглядати її свідомість як одну з форм організації матерії, справді є вищим ієрархічним елементом. Структурна різноманітність культури, складний, взаємовизначальний рух її елементів збільшує здатність реагувати на зовнішні виклики, але обмежує в часі існування системи внаслідок феномену розгону параметрів в течії деякого проміжку, який називають горизонтом існування системи. При цьому культура як система може проходити низку послідовних станів нестійкості, що змінюється альтернативними стійкими станами за загального наростання хаосу.

Прикладом може служити еволюція римської цивілізації, де внутрішньокультурна нестійкість породила альтернативні політичні форми, що у свою чергу пережили епохи нестабільності й виникнення культурних альтернатив, спонтанний злет однієї з них, занепад іншої і загальне згасання внаслідок досягнення давніми культурними інститутами свого тимчасового «горизонту існування». Розгін параметрів і спонтанність змін тут краще за все ілюструється різницею в культурі між Давнім Римом і Візантією при повній упевненості візантійців в тому, що вони і були істинними римлянами.

«Тепер» сучасних культур, що перебувають у стані нерівноваги, має визначений

у змістовому плані локалізований характер, тоді як «потім» стає імовірнісним. Що складніший субстрат культури, то більш нестабільні шляхи її еволюції, варіативні вектори змін. Напруження в сутнісному шарі культури неминуче веде до періодичного порушення рівноваги, причому кожного разу параметри змінюються безповоротно і загалом спонтанно. Кожного разу в культурі встановлюється новий баланс субстанціональних елементів на основі домінування одного з них, що визначає нову конфігурацію розвитку. Системна зміна має безповоротний характер, тому відбувається, незважаючи на суб'єктивні наміри людей, не кажучи вже про так званих «творчих осіб». Стосовно культури горизонт існування має структура культури, а не культурна цілісність.

Культурна цілісність забезпечує спадкоємність навіть спонтанних змін, незважаючи на суттєві рекомбінації субстрату. За цілісність в антропологічному аспекті відповідальний хаос індивідуальної волі. Тут значий трансперсональний аспект людяності. Він викликаний хаосом індивідуальної волі, що реалізовує себе в діяльності на всіх рівнях культурної системи.

Через невідповідність енергетичними чинниками «цілісність» є гнучкішою, ніж структура. Саме вона зберігає найдовше пам'ять про попередні стани культури як системи. В той час як з точки зору формальних аспектів саме структури найбільш послідовні у відтворенні культурних архетипів. Насправді структура є носієм «фольклорної» або «музейної» інформації про власні витoki культури.

Отже, чинник цілісності – це те, у межах чого забезпечується безперервність зміни, те, що навіть в «міксіс» зберігає елементи або принаймні якості, що змінюють культури. Цілісність не «кумулятивна» і не телеологічна.

Напрями її еволюції залежать від обставин, що спонтанно міняються в умовах непередбачуваності масової поведінки людини. Історико-генетична цілісність – це те, що передує людині, що впливає на нього до того, як він потрапляє в організовані структури, поза його раціональною поведінкою. Це те, що локалізується в ментальності та черпається людиною з мікросередовища. Тому мікросередовище є суттєвою частиною динамічних процесів у культурі.

Цілісність відтворює фрагменти стереотипів, будучи не довготривалою, а короткочасною пам'яттю культури, але в той же час і її «мисленням». Тут зберігаються ті елементи культури, які можуть бути адаптивними в умовах неминучої втрати системою пам'яті про початковий стан (неминучість диктується іманентністю нерівноваги культури як дисипативної структури).

Цілісність гальмує дисипативний процес. Вона як поріг на гірській річці. Іноді пишуть, що структурний підхід не лише може, але і повинен зосередитися на описі самого процесу руху, представивши рух як структуру [4; 5; 6].

Культура мала б повну, не «фрактальну» розмірність (тобто була б не чимось середнім між матерією і духом, природним і людським, природним і штучним), якби існувала у вигляді нерозчленованої тотальності, позбавленої внутрішніх взаємодій саме через відсутність «проміжків» між елементами власної структури. Основою такої тотальності можна було б вважати світ матеріальних об'єктів, речей і відносин, пов'язаних з діяльністю людини з освоєння навколишнього світу. Проте світ

матеріальних об'єктів кінечний через визначеність матеріального як такого. Тим більше, кінечний світ предметів матеріальної культури принаймні через обмеженість, неповноту культури як частину буття, вилучену з природної іманентності.

Іншою частиною тотальності є діяльність людини, яка теж представляється «неповною» істотою, з одного боку, біологічною, а з іншого – соціальною. За допомогою матеріальних об'єктів людина реінтегрується у світ природи в процесі діяльності з її освоєння. З іншого боку, вона відчужує себе від світу природи за допомогою цієї ж гарматної діяльності. Світ природи і людини проникають один в одного, формуючи культуру як феномен неповної розмірності. Проте якщо кантівська множина й інші віртуальні об'єкти існують завдяки раціональному аналізу математиків, то культура як конкретна «неповна» реальність формується в процесі свідомої діяльності людей, що розчленовують цілісність природи та інтегровальних елементів сукупності.

Щоб створити речі та процеси культури, людина повинна була не просто «вилучати» їх із природи, але порушувати суттєві зв'язки між ними, комбінуючи їх і вбудовуючи в нові зв'язки та стосунки. У цьому розумінні культура є набором однорідних елементів – культурних універсалів і їх репрезентацій, що становлять безліч неповної розмірності. Ще один чинник неповноти – приналежність культури до індивідуального і колективного буття людини одночасно. Культура пов'язана з індивідуальним творчим актом. Колективна свідомість багато в чому є метафорою, не маючи об'єктивного існування. Звідси, наприклад, і методологічна дискусія про поняття «колективна психологія» в сучасній психологічній науці. Адже не існує, так би мовити, «колективного мозку», який би був носієм «колективного мислення». Проте не можна заперечувати об'єктивності феномену суспільної свідомості, що реалізовується через різні форми й інституції міжіндивідуального спілкування. Взаємодія колективного і індивідуального так, як соціального і біологічного, не є лінійною за своїм характером. Культура не належить атомарному індивідові, але в той же час вона не належить і будь-якому виду спільноти.

Нелінійність виявляє себе в тому, що колективне може бути біологічним і індивідуалістичним (індивідуалізм як феномен культури), а індивідуальне може бути трансперсональним і колективістичним. На практиці це означає, що в дробову структуру собі подібних елементів, з яких складається конкретна культура, завжди включені фрагменти речей і стосунків, що не є її структуроутворювальною частиною, але які чинять на неї вплив. Особливо значущими вони стають, коли культурна система приходить в нерівноважний стан. Отже, створюючи конкретну культурну систему, людина розчленовує початкову тотальність (наприклад, природи) на однорідні елементи, між якими можлива взаємодія.

**Висновки і перспективи подальших досліджень.** Дослідження чинників змін культури знайде практичне застосування у визначенні напрямів і механізмів культурної політики на державному та регіональному рівнях, у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів України.

**Література:**

1. *Аристотель*. Метафизика // Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; АН СССР ; Институт философии. – М. : Мысль, 1975–1983. – Т. 1. Метафизика. О душе. – 1975. – 550 с.
2. *Артановский С. Н.* Историческое единство человечества и взаимовлияние культур: Философско-методологический анализ современных зарубежных концепций / С. Н. Артановский. – Л. : Просвещение, 1967. – 267 с.
3. *Визгин В. П.* Генезис и структура квалитативизма Аристотеля / В. П. Визгин. – М. : Наука, 1982. – 430 с.
4. *Исаев И. Т.* Диалектика и проблемы развития / И. Т. Исаев. – М. : Высшая школа, 1979. – 115 с.
5. *Кузнецов И. В.* Принцип причинности и его роль в познании природы / И. В. Кузнецов // Проблемы причинности в современной физике. – М. : АН СССР, 1969. – 210 с.
6. *Миклин А. М.* Категория развития: трудности объяснения / А. М. Миклин // Вопросы философии. – 1978. – № 3. – С. 82–83.